

В інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 4–5 грудня 2012 р. відбулася міжнародна наукова конференція «Мовні права в сучасному світі», у якій поряд з мовознавцями з України, Італії, Польщі, Німеччини взяли участь судді Конституційного Суду України, українські дипломати, представники громадських організацій. У передмові до статті судді Конституційного Суду України Віктора Івановича Шишкіна (№ 2–3, 2013, с. 221–231) редколегія «Мовознавства» анонсувала вихід тематичного випуску журналу, присвяченого проблемі мовних прав. Пропонуємо увазі читачів низку статей учасників конференції.

Б. М. АЖНЮК

МОВНІ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті подано характеристику категорії «мовні права», що ґрунтується на дослідженні актів мовного законодавства ряду країн, а також актів міжнародного права. На думку автора, мовні права не обмежуються тільки мовними меншинами, а повинні враховувати також інтереси і прагнення мовної спільноти, що представляє титульну націю. Захист мовних прав у багатомовному соціумі передбачає збалансований підхід до мовних потреб і законних інтересів мовної більшості і мовних меншин.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовні права, статус мови, мовне законодавство.

Проблема мовних прав стала об'єктом наукових досліджень лише наприкінці ХХ ст. Вона тісно пов'язана з широким колом прикладних завдань, зокрема екологією мови, захистом загрожених мов, мовним плануванням і мовною політикою, використанням мов у системі освіти, судово-лінгвістичною експертизою і т. ін. У Загальній декларації прав людини, схваленій ООН 1948 року, мова не виступає як самостійний об'єкт правового захисту, хоча й згадується поряд із релігією, статтю, кольором шкіри, як одна з обставин, що не повинні ставати на перешкоді забезпечення кожній людині її фундаментальних прав і свобод. Наприкінці ХХ ст. мовне питання стало об'єктом спеціального акта міжнародного права: Рада Європи в 1992 р. схвалила й відкрила для ратифікації Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія). У преамбулі Хартії проголошується, що відповідно до принципів міжнародного законодавства право на використання власної національної мови в приватному та суспільному житті є невід'ємним правом людини.

Значно докладніше висвітлено питання мовних прав у «Загальній декларації мовних прав» — міжнародному документі, прийнятому 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних пен-клубів та ряду недержавних організацій. Декларація не виносилася на розгляд Ради Європи і не має сили юридичного документа. Її суспільна регулятивна функція виявляється у впливі на формування громадської думки, поглядів і концептуальних засад членів професійного й експертного середовища: лінгвістів, правників, політологів, соціологів та ін.

© Б. М. АЖНЮК, 2013

Щоб привернути увагу до нехтування мовними правами, функціонального занепаду значної кількості етномовних спільнот і невпинного зменшення кількості живих мов, Організація Об'єднаних Націй проголосила 2008 р. Міжнародним роком мов. На зростаючий інтерес науковців до мовних прав указує дедалі більша кількість публікацій, присвячених відповідній темі, серед них і монографічних¹, а також проведення масштабних міжнародних конференцій, присвячених мовним правам. За підтримки ООН у Женеві 24 квітня 2008 р. відбувся міжнародний симпозиум «Мовні права у світі: нинішній стан». У 2011 (13–14 січня) на Ямайці у Вест-індському університеті (The University of the West Indies) у місті Мона пройшла наукова конференція «Мовні права і мовна політика в креоломовних країнах Карибського басейну». Міжнародна наукова конференція «Мовні права в сучасному світі» відбулася 4–5 грудня 2012 р. в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Лексичне наповнення терміна *мовні права* відображає його зв'язок з двома галузями знань — соціальною лінгвістикою і юриспруденцією. Термін є порівняно новим у мовознавстві взагалі, а в соціолінгвістиці країн пострадянського простору він тільки починає входити в широкий обіг. Його немає ні в реєстрі енциклопедії «Українська мова», ні в московському виданні «Лінгвістичний енциклопедичний словник», ні в широковідомій «Енциклопедії англійської мови» Девіда Крістала. Деякі лінгвісти, наприклад Джон Едвардс, Яніна Брютт-Гріфлер², взагалі ставлять під сумнів доцільність застосування цього термінопоняття.

Мовні права пов'язані насамперед з мовним законодавством або відсутністю такого законодавства «щодо прав або привілеїв мов та їхніх носіїв»³. Аналіз мовного законодавства різних країн і мовної політики, що відображає застосування відповідних норм, аналітичні документи та експертні висновки міжнародних організацій, соціолінгвістичні дослідження виявляють різноплановість підходів до розуміння мовних прав як юридичної і соціолінгвістичної категорії. Тлумачення терміна *мовні права* зустрічаються лише в окремих виданнях, ці тлумачення є стислими і недостатньо структурованими, що дає підстави говорити про їхній поки що ескізний характер.

«Словник соціолінгвістичних термінів»⁴ за редакцією В. Ю. Михальченко пояснює термини *мовні права особи*, *мовні права народу* лише як відсутність дискримінації за мовною ознакою. Категорію мовних прав автори цього словника пов'язують насамперед з мовними меншинами. Таке розуміння не позбавлене внутрішньої суперечності: якщо виходити з презумпції, за якою суб'єктом мовних прав є мовна меншина, то напрашується висновок, що це поняття або взагалі

¹ Див., наприклад: *May S. Language and Minority Rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language.* — New York, 2012. — 389 p.; *De Varennes F. Language, Minorities and Human Rights.* — The Hague, 1996. — 532 p.; *Paulston C. Language policies and language rights // Sociolinguistics.* — Malden, MA, 2003. — P. 472–483; *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination / Eds.: T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson.* — The Hague, 1995. — 478 p.; *Phillipson R., Skutnabb-Kangas T. Linguistic rights and wrongs // Applied Linguistics.* — 1995. — N 16. — P. 483–504; *Macias R. F. Power, Politics, and Language Rights // TESOL Quarterly.* — 1996. — Vol. 30. N 3. — P. 623–626; *Pavlenko A. Language rights versus speakers rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts // Language Policy.* — 2011. — Vol. 10. Issue. 1. — P. 37–58; *Arzoz X. The nature of language rights // Journ. on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe.* — 2007. — N 2. — P. 1–35; та ін.

² *Edwards J. The ecology of language revival // Current Issues in Language Planning.* — 2001. — N 2. — P. 231–241; *Brutt-Griffler J. Class, ethnicity and language rights: An analysis of British colonial policy in Lesotho and Sri Lanka and some implications for language policy // Journ. of Language, Identity and Education.* — 2002. — N 1. — P. 207–234.

³ *Paulston C. Op. cit.* — P. 472.

⁴ Словарь социолінгвістических терминов / Ред. В. Ю. Михальченко. — М., 2006. — С. 279.

не стосується мовної більшості⁵, або що мовні права більшості повністю реалізовані. Положення міжнародного законодавства, національні нормативно-правові акти, практика соціального функціонування мов показують, що таке припущення не відповідає дійсності.

Дослідникам у галузі екології мови доводиться стикатися з тим, що етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови. На цю обставину вказується, зокрема, в Загальній декларації мовних прав, де зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Тому мови деяких народів, що здобули суверенітет, і далі втрачають свої позиції та витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від ступеня зрілості суспільної свідомості в національно-мовній спільноті. Якщо етномовна спільнота не виявляє зацікавлення в збереженні своєї мови і віддає перевагу іншій мові, питання захисту мовних прав втрачає зв'язок з масивом конкретних носіїв і постає у своєму абсолютному вигляді — потреби захисту мови як частини загальнолюдської культурної спадщини.

Право носіїв на власну мову визнається аксіомою. Проте історія соціального функціонування мов і міжнародний досвід мовного планування дають підстави твердити й про дзеркальний варіант цієї формули: право мови на своїх носіїв. Така постановка питання продиктована правом мови на існування й самовідтворення. Відомо, що носії, позбавлені своєї автохтонної мови, не зникнуть фізично, а мову, позбавлену носіїв, чекає смерть. Практика мовного будівництва у Великобританії дає підстави обговорювати питання про права мертвої мови: науковці, освітяни, громадськість та уряд цієї країни вживають активних заходів, щоб оживити мертву мову, яка вже переступила поріг клінічної смерті — у 1974 р. помер останній природний носій цієї мови⁶. Право мови на носіїв утверджується в Ірландії, де вкладаються значні кошти у відродження й підтримку ірландської мови, що не завжди збігається з прагненнями її носіїв або потенційних носіїв. В Ізраїлі увінчався успіхом безпрецедентний соціолінгвістичний експеримент — після понад тисячолітньої летаргії до активного функціонування в усіх соціальних сферах вдалося повернути іврит. Ці та інші подібні приклади свідчать про те, що теза про право мови на своїх носіїв має не тільки абстрактно-теоретичне, а й соціально-історичне підґрунтя.

У Європейській хартії регіональних або міноритарних мов і багатьох національних законодавствах мова виступає об'єктом захисту насамперед як знакова система й етнокультурна матриця мовної групи. Такого ж погляду на мову

⁵ Цьому припущенню суперечить зміст терміна *мовний суверенітет нації / особи*, який у «Словнику соціолінгвістичних термінів» за редакцією В. Ю. Михальченко (С. 277) пояснюється як «сукупність прав народу і особи на збереження і всебічний розвиток рідної мови, свободу вибору і використання мови спілкування» і, отже, тісно пов'язаний за змістом з поняттям «мовні права».

⁶ Постановка питання про правосуб'єктність мертвої мови, кожна з яких також є частиною загальнолюдської культурної спадщини (латина, грецька, старослов'янська, санскрит), штучних мов (есперанто, волапок), креольських мов, змішаних мов (суржик) потребує певних застережень, оскільки в цих випадках зв'язок з носіями мов втрачено (мертві мови) або він має нестабільний характер (суржик, штучна мова). Окремим питанням є проблема мовних прав у сфері діалектного мовлення, а також проблема мовних прав носіїв знакових мов (глухонімих).

дотримуються автори більшості соціолінгвістичних студій. За афористичним висловом Дж. Фішмана, «мова — це не просто код, це — Код»⁷. Хоча заходи на підтримку мови здійснюються через конкретних фізичних осіб, вони мають сенс лише за умови, що ці особи представляють загрожену мову або як її актуальні носії, або як потенційні носії в майбутньому (або персонально, або в особі своїх дітей і внуків). Це свідчить про те, що об'єктом захисту в кожному з таких випадків є не особа, а мова як знакова система й унікальне історико-культурне явище. Підтвердженням цієї тези є положення пункту 17 Пояснювальної доповіді до Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, де сказано, що метою Хартії є не підтримка прав етнічної і/або культурної меншинної групи, а «підтримка й заохочення регіональних або міноритарних мов як таких».

Зазвичай розрізняють два різновиди мовних прав залежно від способу, що пропонується законодавством для їх захисту: 1) негативні мовні права, що виявляються в міжмовній толерантності й відсутності дискримінації представників етнокультурної меншини за мовною ознакою; 2) позитивні мовні права, що забезпечуються заходами на підтримку суспільством мовної меншини⁸.

Так званий негативний підхід до захисту мовних прав у законодавстві полягає в реалізації принципу толерантності й відсутності обмежень з боку держави щодо вживання мов у приватному й громадському житті, у наданні всім громадянам рівних прав незалежно від того, якою мовою вони користуються. Прикладом такого формулювання мовних прав є положення Конституція Латвії (2002) про те, що «особи, які належать до етнічних меншин, мають право зберігати й розвивати їхні мови і їхню етнічну й культурну ідентичність» (ст. 114). Позитивний підхід до реалізації мовних прав полягає в цілеспрямованих діях держави із застосуванням бюджетних коштів та людських ресурсів на підтримку певної мови або певних мов у сфері освіти, культури, ЗМІ і т. ін., а також шляхом надання державою публічних послуг відповідною мовою в певних сферах суспільного життя. Прикладом позитивного формулювання мовних прав може бути положення Конституції Норвегії (1811 р.) про те, що «державна влада зобов'язана створювати умови, щоб давати можливість народіві самому зберігати й розвивати свою мову, культуру й соціальне життя» (ст. 110 А). Слід зазначити, що цей підхід до класифікації мовних прав поділяють не всі дослідники. Дкі з них вважають поділ на негативні й позитивні мовні права методологічно хибним і невиправданим⁹.

Розуміння мовних прав великою мірою залежить від того, на якому рівні розглядається ця проблема: колективному чи індивідуальному. Р. Маціас пропонує розглядати її на трьох рівнях: колективному, національно-державному, індивідуальному¹⁰. Колективні мовні права спрямовані на забезпечення виживання мови як ключового маркера національної ідентичності з обов'язковим забезпеченням можливості передачі її наступним поколінням. Ця обставина робить суб'єктом колективних мовних прав не лише існуючих фізичних осіб, а й тих, які створювали національний мовний код у минулому, і тих, народження яких тільки очікується — кажучи словами Тараса Шевченка, «і мертвих, і живих, і не-

⁷ Fishman J. *Language and Ethnicity // Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. — London ; New York ; San Francisco, 1974. — P. 21.

⁸ Dunbar R. *Implications of the European Charter for Regional or Minority Languages for British Linguistic Minorities // European Law Review, Human Rights Survey*. — 2000. — N 25. — P. 91–92.

⁹ Див., наприклад: Patten A., Kymlicka W. *Introduction : Language Rights and Political Theory : Context, Issues and Approaches // Language Rights and Political Theory / W. Kymlicka, A. Patten (eds.)*. — Oxford, 2003. — P. 27–28.

¹⁰ Macias R. F. *Power, Politics, and Language Rights // TESOL Quarterly*. — 1996. — Vol. 30. N 3. — P. 625.

народженнях». Мовні права розуміються насамперед як спадкові права. Про це свідчать положення Декларації ООН про права корінних народів, схваленої резолюцією Генеральної Асамблеї № 61/295 від 13.09.2007. У статті 13 зазначено, що корінні народи мають право повертати до життя, використовувати, розвивати і передавати наступним поколінням свої мови і системи письма, а в ст. 14 сказано, що держава вживає ефективних заходів для забезпечення цих прав. У цьому контексті в новому світі постають питання про мовні права новонароджених, про легітимність мовного протекціонізму тощо. Чи залишається право на мову одним з невідчужуваних людських прав, якщо уявлення про саму цінність національної мови зазнало незворотної ерозії? Як захищати права мови, якщо її зрілі носії (покоління батьків) свідомо позбавляють своїх дітей можливості оволодіти цієї мовою? Ці питання, що мають свої теоретичні й прикладні аспекти, неминуче постають у ході дослідження соціолінгвістичної категорії «мовні права».

Аналізуючи мовне законодавство країн Центральної і Східної Європи, Х. Арзоз пропонує таку структурну схему соціолінгвістичної категорії «мовні права»: а) право вільно користуватися своєю мовою, б) право на збереження своєї мовної ідентичності, в) право на отримання освіти своєю власною мовою, г) право використовувати свою мову, спілкуючись із якоюсь певною інституцією, г) інші права ¹¹.

У Загальній декларації мовних прав наголошується, що мовні права є невідчужуваними правами особи. У ст. 3 сформульовано такі особисті мовні права: право особи на визнання членом мовної спільноти; право користуватися своєю мовою в приватному житті й публічно; право користуватися своїм іменем; право підтримувати зв'язки і створювати об'єднання з іншими членами тієї самої мовної спільноти; право мати й розвивати свою культуру. Ця сама стаття формулює колективні мовні права мовної групи, що в доповнення до особистих мовних прав включають: право на навчання своєї мови й культури; право доступу до культурних послуг; право на справедливу присутність своєї мови й культури в засобах масової інформації; право на спілкування своєю мовою з представниками урядових установ і в соціально-економічних стосунках.

До сфери мовних прав частково входять мовно опосередковані права: право на інформацію, захист прав споживача, захист від уведення в оману, захист честі, гідності й ділової репутації, право на ім'я і т. ін. юридичні права особи. У випадку мовно опосередкованих прав об'єктом захисту є не мова як етнокультурний код, а її інструментальна, комунікативна функція. Прикладом мовно опосередкованого права особи може бути одне з положень Конституції Демократичної Республіки Конго (2006 р.): «Будь-якій особі, яку заарештовано, має бути негайно повідомлено тією мовою, яку вона розуміє, причину її арешту й висунуті проти неї звинувачення» (ст. 18). Аналогічне положення міститься в Конституції Ефіопії (1994, ст. 19) та інших конституціях полінаціональних держав.

Мовні права титульної нації формалізуються в офіційному статусі її мови як державної або офіційної мови держави ¹². Статус є важливою передумовою забезпечення мовних прав, але автоматично не може гарантувати їх дотримання. За умов рівного статусу реальну перевагу має мова з потужним інституційним, соціальним та інформаційним ресурсом.

Статус мови може бути юридичним, юридизованим або неформальним. Юридичний статус визначається законодавством і виявляється в таких терміно-

¹¹ Arzoz X. Op. cit.— P. 20.

¹² Про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови див.: Ажнюк Б. М. Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) // Мовознавство.— 2013.— № 2–3.— С. 163–183.

логічних позначеннях: державна мова, офіційна мова, мова офіційного використання, мова національної меншини, регіональна мова. Згідно із законодавством деяких країн, статусним позначенням є також *іноземна мова*. У багатьох інших країнах поняття «іноземна мова» має невизначений юридичний статус. Водночас можна стверджувати, що всі названі вище поняття, а також такі словесні позначення, як *рідна мова*, *нетериторіальна мова*, *регіональна мова*, *мова національної меншини* тощо, мають свій соціолінгвістичний статус. У контексті багатьох національних законодавств деякі з цих понять юридизуються і використовуються в правозастосуванні, хоча й не отримують при цьому якогось спеціального офіційного статусу. Зокрема, в соціальній практиці (переписи населення, освітня діяльність, судова практика і т. ін.) широко використовуються поняття «рідна мова», «іноземна мова», однак нормативно-правовими актами більшості країн їхній зміст ніяк не регламентується. Унікальну спробу дати законодавче тлумачення поняття «рідна мова» знаходимо в законі України «Про засади державної мовної політики»: «рідна мова — перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві» (ст. 1). Цілковита безпорадність такої «дефініції» стає очевидною в контексті іншого положення цього ж закону: «кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною ...» (ст. 3).

Специфічне використання терміна «рідна мова» спостерігаємо в Конституції Туреччини; він уживається як антонімічне позначення до виразу «іноземна мова». У ст. 42 вказано, що «жодна мова, крім турецької, не повинна викладатися турецьким громадянам як рідна мова в будь-яких навчальних або освітніх закладах. Іноземні мови, які викладаються в навчальних або освітніх закладах ..., визначаються законом».

Наявність у мови офіційного статусу актуалізує кореляцію «право і обов'язок». У законі «Про мови в Республіці Казахстан» (1997) сказано: «Обов'язком кожного громадянина Республіки Казахстан є оволодіння державною мовою, що є найважливішим фактором консолідації народу Казахстану». Відповідно до Конституції Іспанії: «Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталанська мова є офіційною мовою Каталонії. Також є офіційною іспанська мова, що є офіційною мовою іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6 п. 2)¹³.

Національні законодавства деяких країн тлумачать значення терміна *іноземна мова*, надаючи йому своєрідного статусного оформлення. Наприклад, у законі Латвії від 21 грудня 1999 «Про офіційну мову» (ст. 4) сказано, що, крім латиської та лівської (мова корінних мешканців), усі інші мови в рамках зазначеного закону є іноземними. У законі Естонії «Про мову» від 21 лютого 1995 р. в параграфі 2 вказано, що «всі інші мови, крім естонської мови та естонської сурдомови, є іноземними. Мова національної меншини — це іноземна мова, яку громадяни Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії».

У сфері мовних прав етносимволічна та інструментальна функції мови тісно пов'язані. Конституція Норвегії (1814 р.) передбачає, що «тільки норвезькі гро-

¹³ Подібним чином вираз «офіційна мова» вживається щодо так званих територіальних мов: «Окситанська мова в Арані, що називається аранською, є власною мовою цієї території і... визнається офіційною мовою в Каталонії» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6.2).

мадяни, чоловіки й жінки, які говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади» (ст. 92). Це положення корелює з принципами європейського законодавства і правозастосування. На це вказує, зокрема, фрагмент рішення Європейського Суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 71074/01, яку подала Ю. Ментцен проти Латвії: «держава, надаючи відповідній мові статус офіційної (державної), у принципі бере на себе зобов'язання гарантувати своїм громадянам право безперешкодно користуватися цією мовою для передавання й отримання інформації не лише в їхньому приватному житті, а й у їхньому спілкуванні з органами влади». Ефективність забезпечення мовних прав має оцінюватися не лише виходячи з офіційних заяв або писаних законів, а й виходячи з мовної поведінки в стереотипних ситуаціях, зокрема в інституціалізованих ситуаціях¹⁴.

У виступах громадських діячів, політиків і навіть в окремих положеннях законодавства мовні права інтерпретуються як право на свободу вибору тієї чи іншої мови. Насправді свобода вибору істотно регламентована такими соціальними обставинами, як стан розвитку мови та її функціональні можливості, юридичні норми, комунікативні стереотипи тощо. Як слушно зазначає К. Б. Паулстон, «окремі особи не мають свободи у виборі мов, ні в освіті, ні в соціальному житті»¹⁵. Свобода вибору мови є відносним поняттям. Мова набувається в дитинстві і, по суті, успадковується. Отже, теза про «право мовного самовизначення»¹⁶, що є ключовим елементом ст. 3 закону України «Про засади державної мовної політики», стосується порівняно обмеженого кола ситуацій. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є приклад Каталонії. Згідно зі статутом Автономії Каталонія, «магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталанською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Таким чином, створюється механізм, при якому деклароване право може бути масово реалізоване. На створення такої можливості націлене й таке положення цього акта: «У кожному випадку знання власної мови¹⁷ і права Каталонії буде надаватися особливе значення при проведенні конкурсів на заміщення вакантної посади ...» (ст. 102, п. 3).

Інструментальний вимір мовних прав передбачає обов'язок держави забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, безпека, захист прав споживача і т. ін.). У цьому розумінні на державу покладається забезпечення знання державної мови й особами, що належать до національних меншин. У листі Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин до Голови Верховної Ради України від 20 грудня 2010 р. щодо оцінки законопроекту № 1015-3 зазначено: «знання державної мови є вигідним для осіб, що належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі в житті суспільства на всіх рівнях. ... У осіб, що належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи

¹⁴ Ricento Th. K., Hornberger N. H. Unpeeling the Onion: Language Planning and Policy and the ELT Professional // TESOL Quarterly.— Vol. 30. N 3.— 1996.— P. 417.

¹⁵ Paulston C. Op. cit. — P. 476.

¹⁶ У законі України «Про засади державної мовної політики» це право сформульоване так: «Кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, і вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання» (ст. 3).

¹⁷ Вираз *власна мова* є функціональним аналогом статусного поняття «офіційна мова». У даному випадку мається на увазі каталанська мова.

не доведеться застосовувати державну мову». Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у рішенні Венеціанської комісії щодо Словаччини: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти ... Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їхніх основоположних прав...». Важливо відзначити, що така позиція експертів Венеціанської комісії збігається з положенням ст. 4 «Загальної декларації мовних прав», де наголошується, що «особи, які переїжджають і оселяються на території іншої мовної спільноти, мають право й обов'язок інтегруватися в цю спільноту».

Мовні права корелюють з юридичною категорією свободи слова. Ця кореляція також має інструментальний і символічний виміри. Свобода слова пов'язана не тільки зі змістом оприлюднюваної інформації, але й з її формою. Форма є показником не лише етнонаціональної, а й соціальної колективної ідентичності. Уживання такого субкоду, як «феня», уживання так званої обценної лексики, деякі інші порушення мовного етикету є показником соціально стигматизованої ідентичності. Як спосіб захисту суспільство виробило табу на певні категорії слів і виразів. Існують, зокрема, табуйовані варіанти етнонімів (*хохол, кацап, жид, хачик* і т. ін.). Право їх уживати зумовлене самим фактом їхнього існування. Однак негативна оцінність цих мовних одиниць дає підстави твердити про право широкого кола осіб бути захищеними від їх прилюдного (або будь-якого) вживання. Це право стосується не тільки конкретної особи, оскільки вживання одиниць такого типу не обов'язково скероване на когось персонально. Соціальний інтерес полягає в захищеності не лише активних, а й пасивних або мимовільних учасників комунікативного акту з недвозначними симптомами мовної агресії.

У цьому контексті потрібно відзначити таку властивість категорії мовних прав, як її хронологічна змінність та етнокультурна варіативність. Вплив соціокультурної традиції на розуміння мовних прав ілюструє практика дублювання українською мовою ряду зарубіжних кінофільмів, у яких оригінальний (переважно англійський) текст, насичений табуйованою лайкою, перекладається нейтральними заміниками. Відбувається свого роду порушення принципу формальної еквівалентності при перекладі, і спричинене воно тим, що український глядач як колективна особа реалізує своє мовне право бути захищеним від висловлювань у брутальній, принизливій чи непристойній формі¹⁸. Останні приклади, так само як і приклади з уживанням слів, що ображають національну гідність, указують на те, що функція мови як колективного ідентифікатора має не лише етнокультурне, а й соціокультурне наповнення.

Питання про якісні параметри мови є логічним продовженням уявлень про мовні права. Право на незасмічену мову пов'язане з нетотожністю уявлень різних учасників нормотворення про те, що є засміченням: англізми, русизми, полонізми, діалектизми, архаїзми і т. ін. Дотримання якісних параметрів мовних норм передбачене в законодавствах багатьох держав. Розуміння феномену мови як національного надбання, що передбачає право й обов'язок держави піклуватися про якісний стан мови, є важливим складником змісту терміна «державна мова» в контексті його зв'язку з національною історією, з поняттями «нація» і

¹⁸ Закон України «Про інформацію», ст. 30 передбачає відповідальність за певні вияви мовної агресії: «Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь або ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду».

«народ». Ця тема виразно звучить у мовному законодавстві Росії. Захист і розвиток мовної культури визначається одним з головних завдань закону «Про державну мову Російської Федерації» (преамбула). Зміст цього завдання конкретизується в подальших статтях закону: «порядок затвердження норм сучасної російської мови ..., правил російської орфографії і пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (ст. 1 п. 3); «при використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається вживання слів та виразів, що не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком слів і виразів, які не мають загальноживаних аналогів у російській мові» (ст. 1 п. 6).

Відповідно до «Закону про польську мову» від 7 жовтня 1999 р., польська мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4) «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3), «у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних виразів за винятком власних імен» («Закон про польську мову», ст. 7). За нормами законодавства Азербайджану держава відповідальна за «захист чистоти державної мови, створення належних умов і здійснення заходів для розвитку теорії і практики мовознавства» (закон № 5247 від 30 вересня 2002 р. «Про державну мову в Азербайджанській Республіці», ст. 3.0.4). Закон зобов'язує всі засоби масової інформації та видавництва «забезпечувати дотримання норм азербайджанської мови» (ст. 18.2). У законі «Про державну мову Литви» є окрема стаття, що називається «Правильність державної мови», де передбачено, що держава має «зміцнювати престиж правильної литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам'яток, забезпечувати матеріальну базу функціонування державної мови...» (ст. 19). Подібні заходи регуляторного характеру передбачає мовне законодавство Франції, Словаччини та інших країн.

Аналіз законодавчих положень і результати еколінгвістичних досліджень¹⁹ показують, що категорія мовних прав впливає не лише на моделі комунікативних явищ, а й приводить до змін у мовній субстанції, справляючи відчутний вплив як на окремі одиниці різних ієрархічних рівнів мови, так і на мовну систему взагалі.

В. М. AZHNIUK

LANGUAGE RIGHTS AS A SOCIOLINGUISTIC CATEGORY

The discussion on language rights is affected by the lack of clarity about the scope and structure of this linguistic category, its nature and status and the differences of approaches to the protection of language human rights. In this paper a characteristics of language rights based upon the study of national legislations of a number of countries as well as the international legal documents is proposed. It is argued that language rights are not limited only to the linguistic minorities and have to be also considered in the context of the interests and aspirations of the host language community. The protection of language human rights in a multilingual environment presupposes a balanced approach to the language majority and language minorities concerns and legitimate needs.

The impact of the terms denoting language status on the treatment of linguistic rights in language legislation is discussed. The point being made in this paper is that recognition of language rights is based on historical and hereditary reasons and it bares considerable influence on the language substance: the vocabulary, grammar, orthography etc.

Key words: sociolinguistics, language rights, language status, language legislation.

¹⁹ Див., зокрема: Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— К., 2012.— 376 с.